

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

PROBLEM RANE FAZE LASINJSKE KULTURE

- diplomski rad -

student: Zvonimir Plavec

mentorica: dr. sc. Tihomila Težak-Gregl, red. prof.

Zagreb, 2018.

KAZALO

Kazalo	1
1.1. Uvod	2
1.2. Metodologija	4
2. Povijest definiranja lasinjske kulture	7
3. Osmišljavanje dvofazne periodizacije	9
4. Uvođenje rane faze	11
5. Kasnije spoznaje	16
5.1. Definiranje regionalnih tipova	16
5.2. Radiokarbonski rezultati iz novijih istraživanja	16
5.3. Usporedba relativne kronologije s radiokarbonskim rezultatima	17
6. Zaključak	20
7. Popis literature	24

1.1. UVOD

Lasinjska kultura je najznačajnija kultura ranoga, odn. srednjega eneolitika južnoga oboda Panonske nizine. Put istraživanja do trenutka kad je ova kultura u arheološkoj literaturi nije poprimila prepoznatljiv oblik, bio je vrlo dug. Prvi nalazi pripadajući toj kulturi nađeni su još 40-ih godina prošloga stoljeća, 50-ih je prepoznata kao zasebna kulturna pojava, a početkom 60-ih je dobila ime pod kojim je poznata i danas. To međutim ni izbliza nije bio kraj uobličavanju te kulture. Lokaliteti otkrivani narednih desetljeća omogućili su bolje razlučivanje u kojoj mjeri je koja prethodna kultura utjecala na nastanak ove kulture, kako se obilježja ove kulture razlikuju u prostoru i, kako se činilo, kroz vrijeme.

Tako je istražena keramička građa tijekom 70-ih godina ostavljala dojam da se na temelju nje može provesti stupnjevanje lasinjske kulture pa su tako dva značajna arheologa osmislili, svaki zasebno, vremensku podjelu lasinjske kulture na dvije faze, Stojan Dimitrijević 1971., a Zorko Marković 1976 (Dimitrijević, Tasić 1973; Marković 1977).¹ Daljnja će istraživanja Zorku Markoviću omogućiti da 1989. u svom doktoratu, a potom i njegovoj objavi 1994. lasinjsku kulturu podijeli na više regionalnih tipova što je dalo sasvim novu dimenziju proučavanju te kulture (Marković 1994, 92-96).

Najveći problem u proučavanju lasinjske kulture na području od Austrije preko Slovenije do sjeverozapadne Hrvatske (a kako se kasnije pokazalo i do Srbije) kao i njoj srodne „Balaton-grupe“ u zapadnoj Mađarskoj bilo je to što se nije mogao ustanoviti njihov početak, odn. prijelaz mlađega kamenog u bakreno doba. Taj znanstveni problem najbolje je dočarao Nándor Kalicz u svojoj kronološkoj shemi 1971. (Kalicz 1973, 329). U toj je shemi na temelju kronoloških poveznica posložio za područje Mađarske i južnije područje kulture i njihove faze poput redova opeka u zidu, a upravo je red između zadnjih neolitičkih i prvih (tada poznatih) eneolitičkih kultura bio gotovo prazan. Za lasinjsku je kulturu poteškoću pri popunjavanju te praznine predstavljala činjenica da je lasinjska kultura pokazivala obilježja mnogih neolitičkih kultura, a i isto se tako protezala na području koje su prije zauzimale mnoge različite neolitičke kulture. Budući da je lasinjska kultura pokazivala tako raznolik zbir raznorodnih kulturnih obilježja (što je još više bio slučaj za Balaton-grupu, za koju se

¹ Kongres na kojem su Dimitrijević i Kalicz izložili radove citirane pod godinom 1973. održao se 9. – 15. rujna 1971., ali su svesci zbornika radova s tog kongresa u kojima su objavljeni i dotični članci izišli tek dvije godine kasnije.

pokazalo da su u nju svrstani nalazi dviju sasvim različitih kultura) postojale su različite teorije koje su različitim kulturama davale prednost u pogledu toga koja je od njih predstavljala onaj osnovni element koji je dao svojstva lasinjskoj kulturi. Tu je bitnu ulogu igralo i pitanje koji je međusobni kronološki odnos susjednih kultura jer je o tome ovisilo rješenje pitanja koja od tih kultura je davala, a koja je primala određena kulturna obilježja, odn. koja kultura se razvila iz koje kulture. Godine 1979. činilo se da će ta praznina moći biti zatvorena. Na lokalitetu Ajdovska jama u Sloveniji te Vis-Modran i Gornja Tuzla u Bosni ustanovljeno je više slojeva lasinjske kulture (što je bio vrlo rijedak slučaj za ovu kulturu), ali i slojevi prethodnih i kasnijih kultura. To je omogućilo Stojanu Dimitrijeviću da ustanovi koje su kulture neposredno prethodile lasinjskoj kulturi na tim područjima te da na temelju onog sloja između slojeva supstratnih kultura i slojeva razvijene lasinjske kulture izdvoji ono za što je smatrao da predstavlja upravo onu ranu fazu lasinjske kulture koja premošćuje neolitik na eneolitik. Što se pak tiče supstratnih kultura, za Sloveniju je ustanovio da ranoj fazi lasinjske kulture neposredno prethodi lengyelska kultura, a za sjevernu Bosnu stupanj D vinčanske kulture, iako uz ogradu s obzirom na to da se do tog podatka došlo na temelju vrlo nepouzdanog lokaliteta Gornja Tuzla. Naime, na tom su lokalitetu kulturni slojevi bili pomiješani pa je i sam Dimitrijević uvažio činjenicu da je u sloju koji je on pripisao ranoj fazi lasinjske kulture nađena i brončanodobna građa. Kasnije ponovne analize građe s tog lokaliteta pokazale su i da pripisivanje nekih nalaza iz sloja koji je Dimitrijević pripisao stupnju II-A lasinjske kulture nije ispravno, već da se radi o građi badenske ili kostolačke kulture (Balen, Drnić 2014, 53). Za područje sjeverozapadne Hrvatske pretpostavio je jednostavno nastavak III. faze sopotske kulture jer na tome području tad još nije bilo nalaza bilokakvog kulturnog oblika koji bi prethodio pojavi lasinjske kulture.

Kasnija su istraživanja, međutim, opovrgnula ili dovela u pitanje postavke na kojima je Stojan Dimitrijević temeljio svoju koncepciju geneze, a time i oblika rane faze lasinjske kulture. U prvom redu to se odnosilo upravo na područje sjeverozapadne Hrvatske jer je to bilo područje od glavnog interesa drugom važnom autoru koji se bavio istraživanjem lasinjske kulture, a to je bio Zorko Marković. Tako je još 80-ih godina otkriven poseban kulturni oblik na području sjeverozapadne Hrvatske nakon prestanka III. faze (klasične) sopotske kulture. Taj kulturni oblik je Zorko Marković s vremenom definirao kao poseban tip sopotske kulture, tzv. tip Seče, koji na prostoru sjeverozapadne Hrvatske traje dok se na prostoru istočne Hrvatske na III. fazu nadovezuje IV. faza klasične sopotske kulture. Ova dva kulturna oblika

tako su zapunila prazninu između III. faze sopotske kulture i lasinjske kulture da su u potpunosti preuzela cijeli rani eneolitik i lasinjsku kulturu gurnula relativnokronološki u srednji eneolitik. Daljnji veliki izazov za Dimitrijevićevu periodizaciju i koncepciju geneze lasinjske kulture dao je razvoj metode datiranja arheoloških nalaza radioaktivnim izotopom ugljika. Ti rezultati pokazali su da je badenska kultura, za koju je Dimitrijević čvrsto vjerovao da je istovremena s lasinjskom ili čak starija od nje, zapravo daleko mlađa od cijelog trajanja lasinjske pa i kasnije recgajarske kulture te stoga nikako ne može biti onaj temeljni početni impuls koji je potaknuo preoblikovanje kasnoneolitičkih kultura u eneolitičku lasinjsku. To je pitanje postalo tim složenije uzme li se u obzir da je otkriće tipa Seče i IV. faze klasične sopotske kulture pokazalo da je rani eneolitik sjeverne Hrvatske praktički samo produžetak kasnoga neolitika na tom području. To vrijedi to više za IV. fazu klasične sopotske kulture koja se od III. faze u pogledu keramografije zapravo i ne razlikuje pa ju zasebnom fazom čini zapravo samo to što traje u vrijeme eneolitika i što se, sudeći po radiokarbonskim rezultatima, vremenski poklapa s lasinjskom kulturom. Uzme li se u obzir na koji je način bilo razmatrano pitanje kasnijeg suživota lasinjske i recgajarske kulture, to predstavlja još jedan problem koji bi trebalo pobliže razmotriti.

1.2. METODOLOGIJA

Razmatranje problema rane faze lasinjske kulture zahtijevat će opširan prikaz povijesti istraživanja lasinjske kulture općenito. To je u prvome redu uvjetovano činjenicom da se vrlo malo razmatrala rana faza lasinjske kulture kako ju je 1979. definirao Stojan Dimitrijević sama po sebi, a općenito se razmatralo pitanje kronološkog smještaja lasinjske kulture u odnosu na druge kulture i njezine geneze. Stoga će ovaj diplomski rad biti podijeljen na četiri cjeline. Prvu cjelinu činit će općeniti uvod u temu i izlaganje metodologije u izradi ovog rada, drugu cjelinu predstavljat će izlaganje povijesti definiranja kulturnog oblika danas poznatog kao lasinjska kultura, a pogotovo kako se razmatralo pitanje njezinog postanka, treću cjelinu predstavljat će izlaganje načina na koji su osmišljene periodizacije lasinjske kulture i kako je u te kronološke sheme uključena rana faza, četvrtu cjelinu predstavljat će prikaz daljnjih znanstvenih spoznaja o lasinjskoj kulturi koje su stečene otkako je osmišljena zadnja sveobuhvatna kronološka shema lasinjske kulture, a petu i zadnju cjelinu činit će razmatranje što se na temelju tih novih saznanja može zaključiti o valjanosti kronološke sheme koja

uključuje tu ranu fazu te koji bi na temelju toga trebao biti daljnji tok budućih arheoloških istraživanja.

Autor ovog rada navedenu analizu učinit će isključivo na temelju podataka i njihovih interpretacija kako su predstavljene u dosadašnjoj arheološkoj literaturi, a ne će se upuštati u samostalnu analizu predstavljene građe.

U sklopu druge cjeline bit će tako predstavljene interpretacije lasinjske građe počevši od spomena lasinjske građe u knjizi R. R. Schmidta *Die Burg Vučedol* (Schmidt 1945, 142),² zatim preko prve definicije lasinjske kulture (premda ne još pod tim nazivom) kao zasebnog kulturnog oblika kod Richarda Pittionija (Pittioni 1954, 208-210) pa preko različitih interpretacija dotične građe tijekom 60-ih i 70-ih godina, od kojih je svakako najvažnija ona u članku Stojana Dimitrijevića iz 1961., a u kojima se razmatra i pitanje nastanka (geneze) dotičnog kulturnog oblika (Dimitrijević 1961, 22-59).

U sklopu treće cjeline bit će predstavljene i uspoređene dvije periodizacije lasinjske kulture koje su tijekom 70-ih godina samostalno razradili Stojan Dimitrijević i Zorko Marković. Stojan Dimitrijević je svoju periodizaciju iznio 1971., a Zorko Marković svoju 1976. Te kronološke sheme dijelile se lasinjsku kulturu na dva stupnja/faze i bavile su se samo njezinom unutrašnjom kronološkom podjelom, a ne njezinim evolucijskim odnosom s prethodećim i slijedećim kulturama. Zatim će u četvrtoj cjelini biti izloženo kako je 1979. Stojan Dimitrijević definirao ranu fazu lasinjske kulture, koja je trebala predstavljati vezu lasinjske s ranijim kulturama, te kakav je bio stav Zorka Markovića o toj teorijskoj koncepciji koji je iznio u svom članku iz 1983.

U sklopu pete cjeline bit će predstavljen daljnji razvoj znanstvenih spoznaja vezanih uz lasinjsku kulturu od 1983. do danas. To se u prvome redu odnosi na uvođenje regionalnih tipova lasinjske kulture u doktoratu Zorka Markovića iz 1989. i knjizi iz 1994., što je ujedno posljednje teorijsko razmatranje periodizacije lasinjske kulture. Zatim će biti predstavljena najnovija istraživanja unatrag posljednjih petnaestak godina, kojima je jedan od najvećih doprinosa bilo donošenje novih radiokarbonskih rezultata koji se odnose ne samo na lasinjsku kulturu, već i na druge kulture koje se nalaze ili za koje se mislilo da se nalaze u izravnom

² Radi se o građi s lokaliteta Hrnjevac koja je Stojanu Dimitrijeviću poslije poslužila da definira tip Kevderc-Hrnjevac recgajarske kulture, no kasniji uvid u materijal je pokazao da bi tamo doista moglo biti i lasinjskih nalaza.

kronološkom odnosu s lasinjskom kulturom. U ovoj će cjelini također biti prikazano koje se interpretacije u slučaju drugih kultura (npr. sopotske) donose pri razmatranju starih koncepcija temeljenih prvenstveno na relativnoj kronologiji i tipološkoj sličnosti u odnosu na nove radiokarbonske rezultate.

U sklopu šeste cjeline bit će, dakle, izloženo na koji način nova saznanja unatrag posljednjih 35 godina odstupaju, ako odstupaju, od kronološke sheme lasinjske kulture zadane periodizacijama 70-ih i 80-ih te, polazeći od usporedbe s načinom na koji su druge neolitičke i eneolitičke kulture uslijed novih saznanja bila podložene reevaluaciji, što se na temelju sadašnjih saznanja može reći o kronološkoj shemi lasinjske kulture općenito, koje bi bilo mjesto rane faze u njoj te u kojem bi se smjeru trebala kretati daljnja istraživanja da se dobiju traženi odgovori.

2. POVIJEST DEFINIRANJA LASINJSKE KULTURE

Ono što će kasnije biti prozvano lasinjskom kulturom prvi je kao zasebnu kulturnu pojavu definirao austrijski arheolog Richard Pittioni u svojoj knjizi *Urgeschichte des Österreichischen Raumes* iz 1954. U toj su knjizi bili obrađeni samo austrijski lokaliteti, a Pittioni je određene eneolitičke nalaze keramike s lokaliteta u Koruškoj i Štajerskoj definirao kao Pölschals-Strappelkogel tip badenske kulture (Pittioni, 1954, 208). Kod tih nalaza se radilo o tek nekoliko ulomaka keramike kod koji je bio vidljiv ukras koji je sličio badenskom, ali ne i oblik posude tako da je ta atribucija tada bila sasvim opravdana (Dimitrijević, 1961, 22). Slično je i R. R. Schmidt osam godina ranije u svojoj glasovitoj knjizi *Die Burg Vučedol* neke nalaze pripisao badenskoj kulturi koji će kasnije biti uvršteni u lasinjsku kulturu (Schmidt, 1945, 142).

Sljedeći korak u istraživanju lasinjske kulture bila su istraživanja J. Korošca na lokalitetima u Sloveniji (Dimitrijević, 1979, 137 – 138). On je ustanovio kako se ukras koji je našao Pittioni pojavljuje na posudama koje uopće nisu badenskog tipa, već sličje lengyelskima stoga je tu istu kulturnu pojavu definirao kao alpski facies lengyelske kulture (Dimitrijević, 1979, 165 – 166).

Mađarski arheolog Nándor Kalicz na je temelju istraživanja u Zadunavlju napravio svoju periodizaciju bakrenoga doba. Materijalu u pitanju srodnom lasinjskoj kulturi dodijelio je naziv Balaton-grupa (Kalicz, 1973, 332) te ju podijelio u tri faze: Balaton I, Balaton II i Balaton III (Kalicz, 1973, 334).

Stojan Dimitrijević je pišući svoje članke iz 1961. i 1979. odlučio rezimirati dotadašnja saznanja o tim kulturnim pojavama. Ovu kulturnu pojavu detaljno je raščlanio na elemente koji ju tvore u pogledu keramike te na taj način nastojao ustanoviti bliskost ove s drugim istovremenim okolnim kulturnim pojavama. Ustanovio je da u osnovi ova kultura koristi posude oblika kakvi se javljaju u lengyelskoj kulturi (Dimitrijević, 1961, 44 – 47), ali da se na njima dobrim dijelom javlja ukras kako u badenskoj kulturi (Dimitrijević, 1961, 51 – 55). Stoga je odbacio i Pittionijevu i Koroščevu definiciju kao neprikladne jer se prema Dimitrijeviću ova kulturna pojava ne može smatrati dijelom ni badenske ni lengyelske kulture (Dimitrijević, 1961, 22, 55). Također je odbacio Kaliczovu koncepciju Balaton-grupe ustvrdivši kako njezina prva i treća faza zapravo predstavljaju dvije posve zasebne kulture koje doduše supostoje jedna uz drugu u njezinoj drugoj fazi. U konačnici je za ono što je

Pittioni nazvao tipom Pölshals-Strappelkogel badenske kulture, Korošec alpskim faciesom lengyelske kulture, a što je Kalicz obuhvatio u prvoj fazi Balaton-grupe predložio naziv lasinjska kultura po najvažnijem lokalitetu te kulture koji je bio istraživani prethodnih godina. Time je Dimitrijević ujedno želio odati počast učitelju Vjekoslavu Dukiću, arheologu-amateru čija su istraživanja u dolini Kupe prethodnih godina dala najveći broj novih saznanja o ovoj kulturi, a najvažniji od lokaliteta koje je Dukić istraživao bila je upravo Lasinja (Dimitrijević, 1979, 138).

Prema saznanjima u vrijeme pisanja članka badenska kultura se činila istovremenom, a možda čak i starijom od lasinjske kulture (Dimitrijević, 1961, 22; Dimitrijević, 1979, 166 – 167). Stoga se Dimitrijević, na temelju tada dostupnih znanja, dovezao na već otprije postojeće uvjerenje kako se badenska kultura javlja doseljenjem njezinih nositelja u Podunavlje. Daljnjim širenjem dolinom Save na zapad ona, prema Dimitrijeviću, praktički *poput makaza* nositelje lengyelske kulture (u to je vrijeme i sopotska kultura smatrana jednim oblikom lengyelske kulture te je nosila naziv bapsko-lengyelska kultura) dovodi u poluokruženje. Budući da su tako pojavom badenske kulture nestali društveno-gospodarski uvjeti u kojima je funkcionirala lengyelska kultura, nositelji lengyelske (uključujući sopotsku kulturu) tada razvijaju novu kulturu u kojoj usvajaju elemente badenske kulture, a to je lasinjska kultura (Dimitrijević, 1961, 56).

Podrobnim raščlanjivanjem keramičke građe lasinjske kulture Dimitrijević je uočio poveznice s više ranijih i istovremenih kultura u bližem i daljem okruženju (Dimitrijević, 1961, 44 – 55). Bitno pitanje pri tome je bilo ustanoviti iz kojih od tih kultura se lasinjska kultura neposredno razvila, koje kulture su predstavljale tek izvanjski utjecaj, a s kojima tek sudjeluje u općim trendovima. Tako je Dimitrijević u lasinjskoj keramici uočio poveznice s lengyelskom (uključujući i sopotsku), badenskom, bodrogereszturskom, vučedolskom, vinčanskom te salcuțanskom kulturom (Dimitrijević, 1961, 44 – 55). Zaključio je tada kako osnovu čine lengyelski oblici posuda za koje se prihvaća ukras iz badenske kulture što čini temelj nastanka lasinjske kulture (Dimitrijević, 1961, 56). Elementi vinčanske i hvarske kulture javljaju se tek na manjem dijelu predmeta lasinjske kulture, stoga Dimitrijević zaključuje kako oni predstavljaju tek vanjski utjecaj na stvaranje lasinjske kulture (Dimitrijević, 1961, 44, 46 – 47).

U godinama koje su uslijedile poslije članka iz 1961. još je više arheologa dalo svoje doprinose proučavanju ove kulture. U njihovim analizama sve se veći naglasak davao uložiti

elemenata s Jadrana u nastanku lasinjske kulture. Tako se sve veća važnost pridavala utjecaju danilske i hvarske kulture na pojavu lasinjske. Takav je stav do krajnosti doveo Šime Batović koji je gotovo svakom elementu lasinjske kulture, koji ona nije baštinila od neolitičkih kultura, porijeklo nalazio u hvarskoj kulturi, kojoj je čak protegnuo trajanje na gotovo tisuću godina. Istovremeno nije niti pojam lasinjske kulture bio općeprihvaćen onako kako ga je bio definirao Dimitrijević pa je primjerice Tatjana Bregant smatrala kako su alpski facies lengyelske kulture i lasinjska kultura dvije potpuno različite stvari, koje doduše nastaju od istih osnovnih početnih elemenata (lengyelske i badenske kulture), ali se razvijaju svaka svojim tijekom (Dimitrijević, 1979, 167).

3. OSMIŠLJAVANJE DVOFAZNE PERIODIZACIJE

Godine 1973. izašao je zbornik radova s VIII. međunarodnog kongresa pretpovijesnih i prapovijesnih znanosti održanog dvije godine ranije u Beogradu. U trećem svesku tog zbornika objavljen je i zajednički članak Stojana Dimitrijevića i Nikole Tasića u kojemu je na temelju tada poznatih lokaliteta napravljena prva periodizacija lasinjske kulture. Naznake raspoznatljivosti faza Dimitrijević je istaknuo već u svojim radovima prethodnih godina, no sad se mogla napraviti podjela na dvije faze (Dimitrijević, Tasić 1973).

Tom periodizacijom bili su obuhvaćeni lokaliteti Ajdovska jama i Drulovka u Kranjskoj, Velika Mlinska u sjeverozapadnoj Hrvatskoj te Jakšić, Novoselci i Gradac u Požeškoj kotlini. Pritom su oba lokaliteta u Kranjskoj svrstani u fazu A, a lokaliteti u Požeškoj kotlini u fazu B (Dimitrijević, 1979, 142).

Godine 1976. u *Arheološkom vestniku* je izašao³ članak Zorka Markovića u kojem je autor razmatrao pitanje eneolitika u našičkoj regiji i pritom se posebno posvetio pitanju lasinjske kulture. Ne osvrćući se na članak Dimitrijevića i Tasića iz 1971., ali polazeći od Dimitrijevićevih ranijih radova (poglavito članka iz 1966.) samostalno je napravio periodizaciju lasinjske kulture (Marković, 1977, 51 – 53). Već u tom članku je naznačio kako bi pitanje geneze, pa prema tome i periodizacije lasinjske kulture, trebalo promatrati regionalno (Marković, 1977, 49), no ipak je osmislio jedinstvenu shemu periodizacije za cijelu lasinjsku kulturu. To je bila dvostupanjska periodizacija u osnovi jednaka onoj

³ Taj broj je zapravo objavljen tek 1977.

Dimitrijevića i Tasića osim što je njome bio obuhvaćen daleko veći broj lokaliteta. Tako je Marković u svoj stupanj A, osim onih koje je bio uvrstio Dimitrijević, uvrstio i lokalitet Ljubljansko barje-Resnikov prekop, a lokalitet Hrsina-Gorica smjestio je na kraj tog stupnja, odn. na prijelaz prema stupnju B. U svojoj periodizaciji obuhvatio je i lokalitete u mađarskom Zadunavlju te je u stupanj A svrstao lokalitete Keszthély-Fenekpuszta i Vamhaz koji bi po njemu u ovom stupnju činili poseban tip lasinjske kulture (Marković 1977, 52). Na sam početak stupnja B smjestio je lokalitet Kiringrad, a u stupanj B uvrstio je još i lokalitete Ptuj u Štajerskoj, Koška-Pjeskana II kod Našica te Čakovac i Lasinja-Talijanovo brdo (Marković 1977, 52 – 53). Od Dimitrijevića se međutim razlikovao utoliko što je lokalitet Jakšić, koji je Dimitrijević bio smjestio u svoju fazu B, Marković smjestio u svoj stupanj A (Dimitrijević 1979, 143).

Za stupanj A je kao svojstvena obilježja odredio u prvom redu prisutnost sopotskih, kostolačkih i badenskih, a u mađarskom Zadunavlju (po Kaliczu Balaton I) i vinčanskih značajki. Tako s III. stupnjem sopotske kulture dijeli gotovo identičan oblik viših bikoničnih lonaca (na lokalitetima Drulovka, Ajdovska jama i Resnikov kanal/prekop) te u ranijem razdoblju cilindričan ili zdepasto proširen oblik nogu od zdjela na nozi. Od trbušastih nogu također iz III. stupnja sopotske kulture razvija se u ovom stupnju prototip noge sa zadebljanjem koja se zapravo javlja tek u stupnju B (Marković 1977, 52). S kostolačkom kulturom ovaj stupanj dijeli profil zdjela i kupa (kakve se doduše ne javljaju na svakom lokalitetu). S badenskom kulturom pak dijeli urezani cik-cak ornament u vertikalnom slijedu (motiv „riblje kosti“). U zapadnoj Mađarskoj te dijelom u Drulovci i Resnikovom kanalu javlja se i kaneliranje gornjih dijelova zdjela i lonaca (Marković 1977, 52). Za stupanj B pak izdvojio je velik broj različitih oblika ukrašavanja kao što su ljestvičasti motiv, viseće i sjedeće girlande od nekoliko linija, metopasto razdijeljena površina, iscrtkani trokuti i s kukama na kraju, koncentrični krugovi - rozete, plastični »lanci«, plastične spirale, plastična cikcak izbočenja pri rubu posude, horizontalno urezani (ponekad blago girlandoidni i s točkicama) užljebljeni ili duborezom izvedeni cikcak ukrasi, vertikalni, duboko žljebljeni i duborezni urezi, kao i nesređeni (kaotični) urezi (Marković 1977, 52 – 53). Od oblika iz prethodnog stupnja nestaju lonci s oštrim prijelomom trbuha (posebno karakteristični za stupanj A), ostaju, među ostalim, bikonične zdjele s oštrim prijelomom, zdjele na šupljoj nozi (gdje se zadebljanje na nozi „povlači“ gore), šalice s ručkom koja ide malo preko ruba i kljunaste ručke na većim posudama. Kao novi oblik javlja se lončić čija profilacija najviše

podsjeca na bodrogkereszturske „lonce za mlijeko“, ali bez ušice pri otvoru. U ovom su stupnju još česte i trbušaste zdjele s cilindričnim vratom kao i terine i lonci sa zadebljanjima pri rubu (Marković 1977, 53).

4. UVOĐENJE RANE FAZE

Prilikom sastavljanja prvog sveska glasovitog djela *Praistorija jugoslavenskih zemalja* zadaća prikaza lasinjske kulture zapala je Stojana Dimitrijevića. On je tako imao priliku opet se osvrnuti na sva dotadašnja istraživanja lasinjske kulture te uzimajući u obzir sva nova saznanja nakon njegova članka iz 1971. rafinirati svoje ranije tvrdnje.

Ključan problem pri sastavljanju periodizacije lasinjske kulture predstavljala je činjenica da su gotovo svi lasinjski lokaliteti bili jednoslojni (Dimitrijević 1979, 143) pa se, u vrijeme kad datiranje radiokarbonskom metodom još nije bilo prihvaćeno kao pouzdan način utvrđivanja starosti, nije moglo ustanoviti kako se oblici keramike unutar lasinjske kulture mijenjaju kroz vrijeme (Marković 1994, 22). Nositelji lasinjske kulture živjeli su poluselilačkim životom pa pojedina naselja ne bi trajala duže od jednog naraštaja (Dimitrijević 1979, 164 – 165). To je predstavljalo problem i zato što se na temelju sličnosti oblika i ukrasa u keramičkoj građi moglo utvrditi kojim je kulturama lasinjska kultura srodna, a na temelju toga kakav bi kronološki odnos bio među tim kulturama te zaključiti koje su od tih kultura utjecale na stvaranje lasinjske kulture (ako bi se radilo o kulturama starijim od nje), a koje su s već formiranom lasinjskom kulturom razmjenjivale kulturne elemente (ako bi se radilo o suvremenim kulturama). Međutim, nije se moglo ustanoviti koje od tih kultura neposredno prethode lasinjskoj na određenom području, a na područje kojih kultura se lasinjska kultura eventualno naknadno proširila. Tako su se primjerice lasinjski lokaliteti nalazili neposredno pokraj lokaliteta sopotske kulture (koja je u međuvremenu izdvojena kao zasebna kultura) (Dimitrijević 1979, 150).

Otkako je Dimitrijević objavio svoj članak 1971., međutim, dogodila su se određena otkrića koja su Dimitrijeviću omogućila da prevlada te prepreke. To se odnosi na istraživanja višeslojnih lokaliteta Ajdovska jama u današnjoj Sloveniji te Vis-Modran i Gornja Tuzla u današnjoj Bosni (Dimitrijević 1979, 138 – 139). Na lokalitetu Ajdovska jama nađena su četiri kulturna sloja (s tim da je Dimitrijević drugi sloj odozdo podijelio okomito na dva dijela); u najnižemu su se nalazili nalazi lengyelske kulture iznad kojeg su se nalazila tri sloja koja su

tad bila pripisana lasinjskoj kulturi (Dimitrijević 1979, 144 – 145). Na lokalitetu Vis-Modran nađena su tri kulturna sloja; u donja dva nalazili su se lasinjski nalazi dok su se u najgornjem sloju nalazili kostolački nalazi (Dimitrijević 1979, 143 – 144). Na lokalitetu Gornja Tuzla pak ustanovljena su tri kulturna sloja; najdonji sloj je bio vinčanski (prijelaz Vinče D-1 na D-2), a gornja dva lasinjska s tim da je srednji kulturni sloj toliko debeo da je vjerojatno sadržavao dva razvojna horizonta (Dimitrijević 1979, 145).

Dimitrijević je općenito za keramičku građu lasinjske kulture smatrao da ima svoj klasični i kasni oblik, a jedino je pitanje bilo kakav bi bio rani oblik te kulture kojim bi se ona ujedno nadovezala na ranije kulture (Dimitrijević 1979, 142 – 143, 146). Tu mu je od ključne važnosti bio lokalitet Ajdovska jama gdje je za kulturni sloj lasinjske keramike vrlo jednostavnog ukrasa koji se nalazio između sloja lengyelske kulture i onog klasične lasinjske kulture zaključio da pripada ranoj fazi lasinjske kulture (stupanj I). Također, na temelju najgornja dva kulturna sloja na tom lokalitetu zaključio je da se klasična faza lasinjske kulture treba podijeliti na dva podstupnja – raniji (II-A) i kasniji (II-B) (Dimitrijević 1979, 144 – 145). Slijed dva lasinjska kulturna sloja, koja je Dimitrijević pripisao stupnjevima I i II-A, na lokalitetu Vis-Modran potvrđivao je ispravnost takve podjele, (Dimitrijević 1979, 143 – 144) a to što je lasinjskim slojevima slijedio kostolački sloj išlo je u prilog Dimitrijevićevom stavu da je badenska kultura istovremena lasinjskoj. Kako su na lokalitetu Gornja Tuzla bili nađeni brončanodobni nalazi u lasinjskim slojevima, koje je Dimitrijević pripisao stupnjevima I i II-A, Dimitrijević taj lokalitet nije koristio da bi utvrđivao koja kultura slijedi lasinjsku, već samo kao dodatnu potkrjepu svojoj unutarnjoj periodizaciji lasinjske kulture. Za kasnu fazu, odn. stupanj III lasinjske kulture Dimitrijević je ustvrdio kako se ne može utvrđivati na temelju stratigrafskog slijeda, već isključivo usporedbom tipoloških obilježja budući da nalazi koje je Dimitrijević pripisao tom stupnju nisu nigdje bili nađeni na višeslojnom lokalitetu (Dimitrijević 1979, 145).

U konačnici je tako Dimitrijević mogao ustanoviti sljedeći slijed događaja:

Na kraju neolitika lasinjskoj kulturi na području današnje Slovenije prethodi lengyelska kultura, a na području sjeveroistočne Bosne faza D-2 vinčanske kulture (Dimitrijević 1979, 145 – 146). Za prostor sjeverozapadne Hrvatske to je bilo upitno jer nisu nađeni lokaliteti koji bi pokazivali slijed lasinjske za nekom drugom kulturom, no Dimitrijević je ustvrdio kako faza III sopotske kulture najvjerojatnije traje sve do početka

lasinjske (Dimitrijević 1979, 168). Lasinjsku kulturu na području sjeveroistočne Bosne pak već nakon stupnja II-A smjenjuje kostolačka kultura (Dimitrijević 1979, 158).

Ovaj stav, koji se temeljio na Dimitrijevićevoj interpretaciji građe s vrlo problematičnog lokaliteta Gornja Tuzla, već je naredne godine kritici podvrgnuo Alojz Benac. On je u članku objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja* detaljnije analizirao eneolitički materijal s područja današnje Bosne i Hercegovine te na temelju toga opovrgnuo neke Dimitrijevićeve teze (Benac 1980). Polazeći od pretpostavke da su lasinjska i badenska kultura suvremene, Benac je ukazao na činjenicu da se svi ostali lasinjski lokaliteti južno od Save na području današnje Bosne nalaze zapadno od rijeke Bosne dok se istočno nalaze badenski lokaliteti pa bi tako ta rijeka u biti predstavljala razgraničenje tih dviju kultura, a kostolačka se kultura javlja duž rijeke Bosne – upravo između tih dviju kultura (Benac 1980, 18 – 19). Ukazao i na činjenicu da se kulturna pripadnost pojedinih slojeva na samom lokalitetu Gornja Tuzla vrlo teško može odrediti zbog oskudnosti dotadašnjih istraživanja i nejasne situacije koja je na njima ustanovljena (Benac 1980, bilj. 3 na str. 16, 19). Po njemu je donji kulturni sloj, koji je Dimitrijević bio pripisao ranoj fazi lasinjske kulture, mješanog značaja, ali da se ne može reći da je lasinjskog iako u njemu ima nalaza koji se mogu pripisati lasinjskoj kulturi (Benac 1980, bilj. 3 na str. 16); za gornji pak sloj, koji je Dimitrijević bio pripisao podstupnju II-A lasinjske kulture, ustvrdio je kako se radi o tek pojedinačnim nalazima koji se ne mogu jasno opredijeliti ni kao lasinjski ni kao badenski ni kao kostolački (Benac 1980, 19). Kasnija ponovna analiza objavljene građe s tog lokaliteta utvrdila je da keramička građa iz gornjega sloja doista dijelom pripada svakoj od tih triju kultura (Balen, Drnić 2014, 53). U konačnici Benac zaključuje ako se i radi o lasinjskim nalazima na lokalitetu Gornja Tuzla da se vjerojatno radi o importu (Benac 1980, 19). Benac je također doveo u pitanje i Dimitrijevićevu interpretaciju lokaliteta Vis-Modran. Ustvrdio je kako cjeli prostor Bosne južno od Save predstavlja rubno područje rasprostiranja lasinjske kulture te da bi bilo vrlo malo vjerojatno da je baš to jedno od područja na kojima je lasinjska kultura počela (Benac 1980, 21). Umjesto toga, prema Bencu bi se jednostavnost keramičkih nalaza na tom lokalitetu trebalo protumačiti perifernošću lokaliteta u odnosu na prostiranje lasinjske kulture, koja se na zapadni dio sjeverne Bosne prema Bencu širi tek u vrijeme svojih stupnjeva II-B i III (Benac 1980, 22).

Kao svojstva pojedinih stupnjeva Dimitrijević je odredio sljedeće:

Ranu ili pretklasičnu fazu (I) obilježava vrlo oskudan ukras. Kod grube keramike radi se s jedne strane o tradicionalnom ukrašavanju plastičnim trakama s otiscima vrha prsta, a s druge strane o žigosanju trokutastim ili izduženim pravokutnim žigom, svojstvenim za lokalitet Letičani, kakav je nova tipično lasinjska manifestacija. Keramika je sive, sivosmeđe ili sivooker boje, a na lokalitetu Letičani dolazi i ciglastocrvene boje što je možda samo posljedica požara na tom lokalitetu. Od oblika su prepoznatljive samo amfore s ručkama povrh ramenog pregiba (Dimitrijević 1979, 151).

Prijelazno posuđe u osnovi odgovara finom posuđu, ali dolazi izrađeno u gruboj tehnici (Dimitrijević 1979, 151).

Fino posuđe obuhvaća velik broj različitih oblika posuda. Od sopotskog nasljeđa javlja se oštro prelomljena zdjela s konkavnim vratom (Dimitrijević 1979, 151) dok se konkavno oblikovanje donjeg dijela recipijenta kod zdjela i amfora moglo vidjeti već u kasnovinčanskom i lengyelskom materijalu, a bit će jedna od tipičnih osobina lasinjskog dizajna (Dimitrijević 1979, 152). Kao vodeći lasinjski keramički oblik koji će biti prisutan tijekom cijelog trajanja ove kulture javlja se bikonična zdjela s konveksno profiliranim vratom. Neke od njih imaju jezičaste aplikacije koje se u profilu iskazuju kao produljenje vrata, što je također bitna lasinjska karakteristika. Drugi značajan oblik koji se javlja u ovoj fazi, a koji će također biti prisutan tijekom cijelog trajanja lasinjske kulture je kupa, što je zapravo zdjela na šupljoj nozi (Dimitrijević 1979, 151 – 152). Kod ukrašavanja finog posuđa radi se u biti o samo dva načina: obično urezivanje često udruženo s ubadanjem (što je poveznica s badenskom kulturom) te plitko povlačenje tupim predmetom što zamjenjuje kaneliranje i žlijebljenje (ovakav oblik ukrašavanja opet je svojstven za lokalitet Letičani). Ovako izvedeni ukrasi raspoređeni su kao u kasnovinčanskom kaneliranju (Dimitrijević 1979, 152). Na lokalitetu Ajdovska jama prisutna je i slikana keramika, što će općenito biti obilježje na području Slovenije preuzeto od tamošnjeg moravsko-lengyelskog (kako ga je Dimitrijević odredio) supstrata. Od posebnih oblika posuđa javljaju se u ovoj fazi glinene žlice te „zapretači za žar“, koji se javljaju na lokalitetu Hrsina, koji su inače također nasljeđe sopotske kulture (Dimitrijević 1979, 152).

Godine 1983. u *Podravskom* je zborniku Zorko Marković objavio članak u kojem se osvrnuo na novoistražene lokalitete lasinjske kulture na prostoru sjeverozapadne Hrvatske i

nastojao ih relativnokronološki razredovati po periodizaciji koju je Dimitrijević uveo u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*. Osvrnuo se i na tu četverostupanjsku periodizaciju kao takvu te ju sravnio sa svojom periodizacijom iz 1976. Ustvrdio je kako Dimitrijevićevi stupnjevi I i II-A odgovaraju njegovom stupnju A, a da stupnjevi II-B i III odgovaraju njegovom stupnju B (Marković 1983, 252 – 253). Pritom nije išao u detaljnije raščlanjivanje tipoloških obilježja pojedinih stupnjeva. Dimitrijevićevu trofaznu periodizaciju prihvatio je kao u osnovi ispravnu, no ustvrdio je kako stupnjevi I i II-B, što zbog oskudne građe što zbog smrti koja je Dimitrijevića spriječila da detaljnije razradi njihovu definiciju, nisu dovoljno dobro obrazloženi te je Marković u tom članku fazu II po Dimitrijeviću tretirao kao jedinstvenu cjelinu (Marković 1983, 253). Također se, s obzirom na to da je to izlazilo izvan prostornog okvira članka, nije osvrnuo na činjenicu da Dimitrijević za razliku od njega lokalitet Jakšić smješta u kasniju fazu lasinjske kulture. U tom je članku te lasinjske lokalitete sjeverozapadne Hrvatske razvrstao dakle po tri Dimitrijevićeve faze (u članku ih Marković naziva stupnjevima).

Ustvrdio je kako bi s područja sjeverozapadne Hrvatske I. stupnju lasinjske kulture po Dimitrijeviću pripadali lokaliteti Letičani-Bukvik i možda Lemeš-Ravenski-Gradina. Lokaliteti Koprivnički Ivanec-Vojnik I i Koprivnički bregi-Seče bi pripadali ovom stupnju ili pak ranom stupnju II. Pouzdano u stupanj II svrstao je lokalitete Cerje Novo-Draguševac, Cerje Tužno-Krč, Varaždin-Brezje, Ludbreški Ivanac-Polje, Pavlovec, Bukovje, Gornji Brezovljani II, Ždralovi i Velika Mlinska (Marković 1983, 253). Kao obilježja ovog stupnja naveo je tek da se u njemu javljaju ornamenti i oblici do kraja formirane kulture, ali da nedostaju oni kasne. U stupanj III pouzdano je svrstao lokalitete Bektinec-Imbralovec, Drljanovac-Gornja ograda, Grginac, Sirova Katalena, Voloderski bregi i Čretes (Marković 1983, 253). Tu se u pripisivanju donekle razlikovao od Dimitrijevića koji je lokalitet Bektinec svrstao u svoj stupanj II-B. Kao obilježja ovoga stupnja na spomenutim lokalitetima naveo je ornamentirane visoke noge s većim zadebljanjem u gornjem dijelu, motiv bodljikave žice, ljestvičasti motiv te motiv girlande, ali i pojavu zvjezdastog motiva na unutarnjoj strani zdjele, koji je doveo u vezu s kulturom Retz-Gajary (Marković 1983, 253), a koji će kasnije odrediti kao obilježje jednog od tipova lasinjske kulture.

5. KASNIJE SPOZNAJE

5.1. DEFINIRANJE REGIONALNIH TIPOVA

Prvi veliki pomak u shvaćanju lasinjske kulture od onog izloženog u PJZ-u učinio je Zorko Marković u svojoj doktorskoj disertaciji, koja je u izmijenjenom obliku objavljena 1994. kao knjiga *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*. U toj knjizi je, i dalje ustrajući na svojoj periodizaciji lasinjske kulture u općim razmjerima iz 1985., ustvrdio kako neke razlike u keramografiji lasinjske kulture nisu posljedica kronoloških, već prostornih razlika (Marković 1994, 63 – 64) pa je tako definirao 5 regionalnih tipova lasinjske kulture. Od toga se u samom tom radu pobliže pozabavio tipovima Beketinec i Koška jer su se upravo ti tipovi nalazili na području obuhvaćenom tom knjigom. Pritom je ustvrdio da su razlike u keramičkom materijalu kod pojedinih tipova dovoljno male da se pripadnost nekog skupa nalaza određenom tipu može odrediti samo kod većih skupova nalaza (Marković 1994, 92 – 94).

Još 1977. je bio naznačio kako bi se na pitanje prisutnosti elemenata tolikih različitih ranijih kultura u sklopu lasinjske kulture trebalo odgovoriti tako da se pitanje geneze lasinjske kulture promatra regionalno. Kasnije je utjecaj autohtonog kulturnog supstrata na genezu lasinjske kulture još više naglasio tako da se u biti mogao povući kontinuitet pojedinih neolitičkih kultura koje prihvaćanjem određenih elemenata lengyelskog porijekla postaju tipovima lasinjske kulture, odn. lasinjskog kulturnog kompleksa, kako ga je Marković počeo nazivati. Pritom bi od hvarske osnove nastao tip Josipdol, od osnove tipa Seče sopotske kulture tip Beketinec, a od osnove faze IV klasične sopotske kulture tip Koška. S vremenom je Marković u svojim interpretacijama lasinjske kulture zanemario njezinu unutarnju relativno-kronološku podjelu premda ju nikad nije odbacio.

5.2. RADIOKARBONSKI REZULTATI IZ NOVIJIH ISTRAŽIVANJA

Novi značajni dosezi u istraživanju lasinjske kulture, a koji su ujedno imali važne posljedice i na značajan dio ranijih pretpostavki o njezinom porijeklu, zbili su se na prijelazu prvog u drugo desetljeće 21. stoljeća. Tada je tijekom gradnje prometnica otkriveno nekoliko lokaliteta na kojima je bilo i nalaza lasinjske kulture, a nekako u isto vrijeme su istraživani i otprije poznati lokaliteti koji su sada pružili nova saznanja koja su se ticala i lasinjske kulture.

Najznačajnija promjena u odnosu na razdoblje 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća bila je ta što je u međuvremenu metoda datiranja izotopom ugljika ^{14}C postala toliko pouzdana da je u hrvatskoj arheološkoj znanosti postala općeprihvaćenom i uzimala se kao osnovna metoda za datiranje arheoloških konteksta.

Lokaliteti s kojih potječu ti novi radiokarbonski rezultati su Brezje 1 i Brezje 6 te Jakopovec-Blizna u neposrednoj blizini Varaždina, Čakovec-Gornji Pustakovec u Međimurju, Jakšić i Potočani u Požeškoj kotlini te Beketinci-Bentež, Đakovački Selci-Pajtenica i Jurjevac-Stara Vodenica u istočnoj Slavoniji. U literaturi se među ovim rezultatima redovito navodi i lokalitet Varaždinske Toplice-Gromače 2 (Čataj 2014a, 402 Fig. 3; Čataj 2015, 183 Fig. 2.), no to je zato što je autor prvotne objave keramičkih nalaza s tog lokaliteta, za koje je utvrdio da pripadaju tipu Seče, tip Seče svrstao u lasinjsku, a ne sopotsku kulturu kao što je većinom prihvaćeno u literaturi (Bekić 2006, 22). To je značajno za pitanje geneze lasinjske kulture te će o ovom lokalitetu biti više riječi na drugom mjestu.

Kalibrirani ^{14}C rezultati svih ovih lokaliteta kreću se u rasponu od 4350.–4240. pr. Kr. s lokaliteta Đakovački Selci-Pajtenica za najviši do 3770.–3360. pr. Kr. (s vjerojatnošću od 68,2 %) s lokaliteta Beketinci-Bentež za najniži (Čataj 2014a, 402 Fig. 3). Svi ovi lokaliteti bili su tada novootkriveni; jedini rezultat za otprije poznati lokalitet bio je za lokalitet Jakšić u Požeškoj kotlini.

5.3. USPOREDBA RELATIVNE KRONOLOGIJE S RADIOKARBONSKIM REZULTATIMA

Do vremena kad su dobiveni ovi radiokarbonski rezultati (2006. – 2013.) uvelike se promijenio pristup kronološkom određivanju pojedinih kultura. U vrijeme kad je pisan *PJZ* osnovni način za kronološko određivanje kultura bio je da se određena kultura kroz praćenje promjena u keramici kroz stratigrafske slojeve na pojedinim lokalitetima podijeli na niz pojedinih stupnjeva/faza, a potom da se pojedine faze susjednih kultura međusobno usklade i utvrdi njihova istovremenost. Do prijelaza prvog na drugo desetljeće 21. stoljeća prednost je dana apsolutno-kronološkom smještanju neke kulture na temelju radiokarbonskih rezultata dok je razlučivanju pojedinih faza tijekom trajanja kulture dana manja važnost dijelom i zato što radiokarbonski rezultati nisu nužno morali biti dovoljno uski da bi omogućili takvu podjelu. Time se poteglo pitanje u kolikoj mjeri stare relativno-kronološke sheme mogu biti

potkrjepljene radiokarbonskim rezultatima. U slučaju sopotske kulture periodizacija Stojana Dimitrijevića izdržala je test: slijed radiokarbonskih rezultata potvrdio je da se pojedini stupnjevi kako ih je definirao Stojan Dimitrijević vremenski doista mogu razlučiti (štoviše, potvrđena je i naknadna podjela jednog stupnja na dva podstupnja) (Balén 2010, 18 – 19). S druge strane, u slučaju badenske kulture postojanje proto-boleraz horizonta, koji bi trebao prethoditi Boleraz horizontu nije potkrjepljeno jer se nizovi radiokarbonskih rezultata za te dvije kulturne pojave nisu mogli razlučiti jedni od drugih (Kramberger 2015, 364). Slučaj sopotske kulture je ipak izazvao određene zadržke jer, premda su radiokarbonski rezultati pokazali konzistentnost u vezi s relativno-kronološkom podjelom na stupnjeve, ukupno apsolutno-kronološko trajanje (klasične) sopotske kulture, na temelju kalibriranih radiokarbonskih rezultata ispada sumnjivo dugo jer pretpostavlja vrlo kasni završetak njezine faze III (Balén 2010, 19). Da se riješi taj problem, predloženo je da se kasniji dio faze III isključivo na temelju apsolutno-kronoloških datuma izdvoji kao zasebna faza IV (Balén 2010, 20).

U slučaju lasinjske kulture dobivanje velikog broja radiokarbonskih rezultata dovelo je do velike promjene nekih ranijih pretpostavki. Tako su novi radiokarbonski rezultati pretpostavljeno vrijeme postojanja lasinjske kulture pomaknuli za otprilike tisuću godina dalje u prošlost, a istovremeno za badensku kulturu ustanovili ne samo da se ne javlja ranije ili istovremeno s lasinjskom kulturom, kako je to bio pretpostavljao Dimitrijević, već da se javlja tek sa završetkom kulture Retz-Gajary koja, uz vrlo kratko vrijeme mogućeg vremenskog preklapanja, slijedi nakon lasinjske kulture (Balén 2008, 22 – 23). Osim što je tako uklonjena mogućnost badenske kulture kao poticaja za nastanak lasinjske kulture, novija su istraživanja uklonila i neke druge pretpostavke na temelju kojih je Dimitrijević osmislio svoju periodizaciju i koncepciju geneze lasinjske kulture. Tako su istraživanja tijekom posljednjeg desetljeća 20. stoljeća i prva dva desetljeća 21. stoljeća dokazala postojanje tipa Seče sopotske kulture koji na području sjeverozapadne Hrvatske prethodi pojavi lasinjske kulture (Marković 1983, 253; Balén, Drnić 2014, 55 uključujući bilješku 62). To međutim i nije toliko dramatična promjena jer je i sam Dimitrijević bio svjestan rupe koja je na tom području postojala između dokazane prisunosti faze III sopotske kulture i pojave lasinjske kulture. Puno veću promjenu uvjetuju noviji radiokarbonski rezultati za fazu III, odn. IV klasične sopotske kulture na području istočne Hrvatske jer, ako ih se prihvati kao pouzdane, ukazuju

na razdoblje supostojanja lasinjske kulture s fazom IV klasične sopotske kulture od nekoliko stoljeća (Balen 2010, 19 Tablica 2; Marković 2014 64).

Što se pak tiče unutarnje periodizacije lasinjske kulture, sravnjivanje s radiokarbonskim rezultatima kao u slučaju sopotske kulture na temelju sadašnjeg stanja istraživanja baš i nije moguće. Iako je Marković smatrao kako se lasinjska kulture može podijeliti i regionalno na tipove i kronološki na stupnjeve, s vremenom se u literaturi te dvije podjele (pri čemu se u slučaju kronološke podjele mislilo na onu po Dimitrijeviću) počelo gledati na međusobno isključive pri čemu se preferirala regionalna podjela (Balen, Drnić 2014, 50 – 51). Kako su skupovi lasinjskih nalaza s lokaliteta s kojih su dobiveni radiokarbonski rezultati iz razdoblja 2006. – 2013. redovito bili prilično mali, oni u najvećem broju slučajeva nisu pripisani niti određenom tipu, već je njihova pripadnost tipu ponekad pretpostavljena samo na temelju zemljopisnog smještaja pojedinog lokaliteta (npr. lokalitet Barilović na okvirnom području rasprostiranja tipa Josipdol) (Čataj 2014, 52). Tako je nastala situacija da za starije istraživane lokalitete postoji atribucija pojedinim relativno-kronološkim fazama (po kojoj god periodizaciji), ali ne postoje radiokarbonski rezultati, dok za lokalitete iz razdoblja 2006. – 2013. postoje radiokarbonski rezultati, ali u najvećem broju slučajeva nisu smješteni ni u koji stupanj i/ili nisu pripisani nijednom tipu. Jedina iznimka je lokalitet Jakšić koji je Stojan Dimitrijević smjestio u svoj stupanj III (Dimitrijević 1979, 146). Za taj je lokalitet 2010. dobiven kalibrirani radiokarbonski rezultat 4320. – 4050. pr. Kr. (Čataj 2014a, 402 Fig. 3). Time je taj lokalitet smješten u sam početak lasinjske kulture kako na njega upućuju ostali radiokarbonski rezultati čime je u pitanje doveden redoslijed faza kako ga je bio odredio Stojan Dimitrijević. Dodatni udar njegovoj periodizaciji dala je reinterpretacija nalaza s lokaliteta Ajdovska jama, koji su Dimitrijeviću zapravo predstavljali jedan od temelja na kojima je osmislio svoju periodizaciju. Naime, najgornji kulturni sloj na tom lokalitetu, koji je Dimitrijeviću zapravo bio jedini stratigrafski dokaz za postojanje faze III kao zasebne faze, u novijoj je literaturi pripisan kulturi brazdastog urezivanja, tj. kulturi Retz-Gajary, (Balen, Drnić 2014, 52) koja je i prije bila prilično problematična u smislu njezinog razlučivanja od lasinjske kulture (Dimitrijević 1979, 138).

6. ZAKLJUČAK

Na temelju svega navedenog može se ustvrditi kako je prolem rane faze lasinjske kulture zapravo tek jedan dio velikog skupa problema.

U prvome redu cijela periodizacija Stojana Dimitrijevića iz 1979., koja je zapravo proširenje njegove periodizacije iz 1971., u svom je začetku bila postavljena na prilično slabim temeljima. Većina kultura tada obrađena u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* slijedi isti obrazac razvoja na temelju kojeg se onda radi podjela na faze: prvo ide „rana faza“ gdje je je posuđe jednostavnog oblika, često zadržavajući oblike kulture iz koje se dotična kultura razvila, i vrlo je oskudno ukrašeno, zatim slijedi „klasična faza“ u kojoj nastaje ukras i oblici svojstven upravo kulturi u pitanju, za tom fazom može slijediti „baroknoklasična“ ili „kasnoklasična“ faza gdje ukras iz prethodne faze postaje složeniji, a oblici posuda su dovedeni do pretjeranih oblika i na kraju može slijediti „finalna faza“ ili „faza dekadencije“ gdje oblici posuđa opet postaju jednostavniji, a ukras se ponovno reducira. Dakako, takva periodizacija trebala bi biti potkrjepljena zapazivim promjenama u keramičkom materijalu kroz stratigrafske slojeve na pojedinim lokalitetima kulture u pitanju. Bilo bi razumljivo očekivati da se takav obrazac može primijeniti i na lasinjsku kulturu, no tu se u samom začetku javlja problem – kod lasinjske kulture gotovo da i nije bilo nađeno višeslojnih naselja na temelju kojih bi se moglo utvrditi kako se lasinjska keramika mijenja kroz vrijeme. Stoga je Dimitrijević u želji da lasinjsku kulturu podijeli na faze postojeću građu prema složenosti ukrasa na njoj podijelio na stupnjeve/faze. Pritom je ta podjela građe čak skoro pa proturječila stanju na onim rijetkim lasinjskim lokalitetima koji jesu bili višeslojni. Tako je Dimitrijević stratigrafijom (lokaliteti Vis-Modran i Ajdovska jama) pouzdano mogao potkrjepiti jedino to da ranu fazu, kako ju je on definirao, slijedi klasična faza (konkretno stupanj II-A) nađena na tim istim lokalitetima. Za to da stupnjevi II-B i III postoje kao zasebni kronološki odjeljci lasinjske kulture jedini kakav-takav stratigrafski dokaz bio mu je treći (gledano odozdo) kulturni sloj na lokalitetu Ajdovska jama koji zbog neobičnosti građe nađene u njemu Dimitrijević nije mogao precizno smjestiti ni u jedan od stupnjeva koji je sam zacrtao, već ga je odredio kao prijelazni oblik između stupnjeva II-B i III. Budući da je taj kulturni sloj kasnije pripisan kulturi brazdastog urezivanja, on ionako više nije relevantan za pitanje unutarnje periodizacije lasinjske kulture. Tako se može reći da stratigrafija ne podržava postojanje kasne i klasične faze lasinjske kulture kako ih je definirao Stojan Dimitrijević. S obzirom na novi radiokarbonski rezultat s lokaliteta Jakšić, moglo bi se

reći da ju apsolutna kronologija upravo osporava, no možda je na temelju samo jednog radiokarbonskog rezultata još prerano iznijeti takav zaključak.

Ako pak kao ispravnu prihvatimo pretpostavku da periodizacija Stojana Dimitrijevića iz 1979. nije valjana, drugi problem, a koji u arheološkoj literaturi još nije bio razmatran, jest kako reinterpretirati osobitost nalaza koje je Dimitrijević svrstao u ranu fazu lasinjske kulture. U literaturi se obično kao alternativno objašnjenje za različitosti u keramografiji koje je Dimitrijević objašnjavao kronološkim razlikama uzima regionalna specifičnost, koja bi se mogla dovesti u vezu s tipovima kako ih je definirao Zorko Marković. U prilog tome govorila bi grupiranost nalaza stupnja II-A po Dimitrijeviću na području Požeške kotline. Međutim, u slučaju rane faze/stupnja I takvo objašnjenje nije primjenjivo. Od lokaliteta koji su pripisani toj fazi Ajdovska jama se nalazi na području današnje Štajerske, Letičani-Bukvik na području sjeverozapadne Hrvatske, a Vis-Modran na području sjeveroistočne Bosne i svi su oni okruženi lokalitetima pripisanim drugim stupnjevima. Isto tako, Benčevo tumačenje kako je jednostavnost keramičkih izrađevina na lokalitetu Vis-Modran posljedica perifernog položaja tog lokaliteta teško se može primijeniti na lokalitet Ajdovska jama, a pogotovo ne na (doduše jednoslojne) lokalitete na području sjeverozapadne Hrvatske.

Ako se također pođe od pretpostavke da se pitanje geneze lasinjskog kulturnog sklopa (kako ga se počinje nazivati u literaturi) treba promatrati regionalno, tj. da je nastanak nekog oblika lasinjske kulture/lasinjskog kulturnog sklopa u prvom redu uvjetovan kulturnim supstratom na određenom području, prostorna raspršenost lokaliteta rane faze lasinjske kulture po periodizaciji Stojana Dimitrijevića iz 1979. postaje još problematičnijom za objasniti. Naime, svaki od tih lokaliteta nalazi se na području gdje je supstrat lasinjskoj kulturi bio drugačiji. Tako se lokalitet Ajdovska jama nalazi na području gdje lasinjskoj kulturi prethodi savska grupa lengyelske kulture, Letičani-Bukvik na području gdje se može pretpostaviti rasprostiranje tipa Seče sopotske kulture, a Vis-Modran gdje lasinjskoj kulturi prethodi faza D vinčanske kulture. Ako se uzme da je za postanak lasinjske kulture ključna lengyelska kulturna osnova, trebalo bi objasniti kako to da je u početku lasinjske kulture dovela do pojave kulturnih obilježja svojstvenih ranoj fazi lasinjske kulture po periodizaciji Stojana Dimitrijevića iz 1979. na područjima drugih kulturnih supstrata.

Ovo zapravo dovodi do trećeg problema pri razmatranju ne samo Dimitrijevićeve iz 1979., nego i svih drugih periodizacija lasinjske kulture, a to je da su one osmišljene kad se za lasinjsku kulturu (premda je bilo i drugačijih mišljenja) smatralo da nastaje stapanjem

elemenata mnogih ranijih kultura u jednu relativno homogenu kulturnu cjelinu za koju se onda može osmisliti i jedinstvena periodizacija. Ta je pretpostavka pogotovo važna u slučaju rane faze/stupnja I koji je Dimitrijević 1983. zapravo nakalemio na početak svoje ranije dvofazne periodizacije upravo kako bi predstavljala most tih ranijih s lasinjskom kulturom. Danas se pitanju geneze lasinjske kulture pristupa na sasvim drugačiji način te se polazi od pretpostavke da lasinjska kultura zapravo predstavlja kulturni sklop gdje se različiti regionalni tipovi razvijaju iz autohtonih pred-lasinjskih supstratnih kultura. U tom smislu postaje upitnim koliko je opravdano govoriti o jedinstvenoj periodizaciji za cijeli lasinjski kulturni sklop te ne bi li zapravo trebalo isto tako osmišljavati regionalne periodizacije. U tom smislu više ne govorimo o tome je li trofazna periodizacija Stojana Dimitrijevića ispravna u svojoj definiciji rane faze jer više zapravo ne možemo govoriti o „ranoj fazi lasinjske kulture“, već bi ispravnije bilo govoriti o „ranim fazama“ pojedinih tipova lasinjskog kulturnog sklopa.

Općenito uzevši, više od trideset godina otkako je Zorko Marković definirao tipove lasinjske kulture, količina novih spoznaja u vezi s tom kulturom je tolika da bi trebalo ponovno sagledati cijelu tu kulturu u cjelini i napraviti njezinu temeljitu reviziju. To je tim potrebnije uzme li se u obzir da su arheološke literature pojedinih zemalja tijekom tog vremena u biti nadograđivale nova saznanja na koncepcije koje su nastale unutar samih tih literatura. Stoga bi danas bilo otežano provoditi reviziju dosadašnjih spoznaja o lasinjskoj kulturi u Hrvatskoj korištenjem primjerice mađarske literature, ako mađarska literatura taj pojam u tom obliku uopće ne poznaje. Ako se geneza lasinjskog kulturnog sklopa promatra regionalno, trebalo bi dakle ponovno promotriti dosad pronađenu keramičku građu lasinjske kulture te ustanoviti može li se uspostaviti jedinstvena podjela na kulturne tipove za cijelo područje prostiranja lasinjskog kulturnog sklopa. Zatim bi trebalo promotriti u kolikoj mjeri postojanje tih kulturnih tipova ovisi o autohtonom pred-lasinjskom kulturnom supstratu na nekom području te može li se tako ustanoviti jedinstven obrazac geneze lasinjskog kulturnog sklopa na cijelom njegovu području. Tada bi se moglo razmotriti pitanje može li se govoriti o jedinstvenoj periodizaciji lasinjskog kulturnog sklopa ili se i to pitanje, a što uključuje i pitanje njegove rane faze, treba promatrati regionalno.

U tom smislu neki pomaci već su učinjeni. Zaštitna istraživanja u okolici Varaždina prilikom izgradnje autoceste ne samo da su pomogla zatvoriti rupu s kojom se Dimitrijević bio suočio nakon završetka III faze sopotske kulture na području sjeverozapadne Hrvatske potkrjepljivanjem postojanja tipa Seče te kulture, već su taj tip, premda zasad donekle

oskudnim nalazima, dovele u vezu s početkom lasinjske kulture. Tako bi se neka rana faza lasinjske kulture/lasinjskog kulturnog sklopa na području sjeverozapadne Hrvatske, čije postojanje je već naznačio Zorko Marković, mogla definirati kad buduća istraživanja na tom području dadu veći broj nalaza, potkrijepljenih po mogućnosti radiokarbonskim datumima, po kojima bi se mogao pratiti prijelaz tipa Seče u lasinjsku kulturu. Na području istočne Hrvatske/Slavonije situacija je mnogo složenija. Tamo određeni radiokarbonski rezultati ukazuju na višestoljetno supostojanje prijašnje faze IV (III) klasične sopotske kulture s novom lasinjskom kulturom na istom prostoru, što zahtijeva objašnjenje. Pod pretpostavkom da se sporne rezultate prihvati kao pouzdane, to u prvom redu pokazuje da lasinjska kultura na tom području nije nastala izravno iz klasične sopotske kulture, već da je ona ovamo došla odnekud drugdje, primjerice s područja nekadašnjeg prostiranja tipa Seče, ili da je u njezinom stvaranju sudjelovao samo jedan dio nositelja klasične sopotske kulture. Rezultat iz Jakšića ukazivao bi na to da se lasinjska kultura od samih svojih početaka prostirala i na ovom području. Ovu je dvojbu teško riješiti ako ne možemo pretpostaviti brzinu kojom se lasinjska kultura mogla širiti. Bilo kako bilo, novije spoznaje pokazuju da je razvoj pojedinih kultura sve teže prikladno prisposobljavati kroz pravilnu smjenu faza i stupnjeva.

U slučaju lasinjske kulture sve su ovo pitanja za koja su novije spoznaje pokazale da je potrebno još mnogo novih istraživanja za donošenje čvršćih zaključaka pa nastanak lasinjske kulture ponovno (p)ostaje misterij.

7. POPIS LITERATURE

- Balen, Jacqueline 2008. „Apsolutni datumi sa zaštitnih istraživanja na prostoru Slavonije kao prilog poznavanju kronologije srednjeg eneolitika.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLI: 17 – 35.
- _____ 2010. „Eneolitičke kulture na prostoru istočne Hrvatske.“ Doktorska disertacija Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- _____, Ivan Drnić 2014. „Arheološka istraživanja na lokalitetu Barbarško – Novi prilog poznavanju srednjeg eneolitika na prostoru sjeverne Hrvatske.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLVII: 39 – 76.
- Bekić, Luka 2006. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina: Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan i njezinim prilaznim cestama*. s priložima Darka Komše i Zorka Markovića. Zagreb: Ministarstvo kulture RH.
- Benac, Alojz 1979 [1980]. „Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini: neka nova razmatranja.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija*, n.s., XXXIV: 15 – 27.
- Čataj, Lea 2014. „Prapovijesni nalazi.“ U *Stari grad Barilović: 10 godina arheoloških istraživanja*, ur. Ana Azinović-Bebek i Marijana Krmpotić, 50 – 63. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod.
- _____ 2014a. „Middle Eneolithic Lasinja and Retz-Gajary cultures in northern Croatia – development of chronology.“ U *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*. Sv. 28, *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe: new approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th millennium BC*, ur. Wolfram Schier i Florin Draşovean, 397 – 408. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- _____ 2016. „Lasinja, Retz-Gajary and Boleráz? Radiocarbon dates and the sequence of Copper Age Cultures in Central Croatia.“ U *Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914-2014)*, ur. Jaromír Kovárník, 181 – 192. Hradec Králové: University of Hradec Králové, Philosophical Faculty.

Dimitrijević, Stojan 1961. „Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji.“ *Opuscula archaeologica* V: 3 – 99.

_____, Nikola Tasić 1973. „Enéolithique – Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats.“ U *Actes de VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques en Yougoslavie*, T. III, *Rapports et corapports*, gl. ur. Grga Novak; ur. Milutin Garašanin, Alojz Benac i Nikola Tasić, 281 – 303. Beograd: Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

_____ 1979. „Lasinjska kultura.“ U *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Sv. III, *Eneolitsko doba*, gl. urednik Alojz Benac, redaktor III knjige Nikola Tasić, 137 – 181. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Centar za balkanološka ispitivanja.

Kalicz, Nándor 1973. „Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit im West-Karpatenbecken.“ U *Actes VIIIe Congrès International Sciences préhistoriques et protohistoriques*. T. II, *Rapports et corapports*, gl. ur. Grga Novak; ur. Milutin Garašanin, Alojz Benac i Nikola Tasić, 328 – 339. Beograd: Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

Kramberger, Bine 2013/2014 [2015]. „Evaluation of Dimitrijević’s definition of the Sopot Culture in the light of radiocarbon dates.“ *Opuscula archaeologica* 37/38: 359 – 370.

Marković, Zorko 1976 [1977]. „Problem eneolita u našičkoj regiji (Prilog genezi i stupnjevanju lasinjske kulture).“ *Arheološki vestnik* 27: 42 – 68.

_____ 1983. „Prilog poznavanju razvijene i kasne lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.“ *Podravski zbornik* '83: 251 – 262.

_____ 1994. *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba: problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice.

_____ 2014. „Novija razmatranja o nekim aspektima sopotske kulture u sjevernoj Hrvatskoj.“ *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 29: 57 – 70.

Pittioni, Richard 1954. *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. Wien: Franz Deuticke.

Schmidt, R.R. 1945. *Die Burg Vučedol*. Zagreb.